

УДК 81
ББК 81.2 Т-4

**ФАРҲАНГНИГОРИИ АРАБУ
АҶАМ: КАДОМӢ МУАССИР
ВА КАДОМӢ МУАССАР?**

Ғиёсов Нурулло Исмамович, н.и. филол., дотсенти
кафедраи грамматикаи забони арабии МДТ “ДДХ
ба номи акад. Б.Ғафуров” (Тоҷикистон, Хучанд)

**О ВЗАИМОВЛИЯНИИ
АРАБСКОЙ И ПЕРСИДСКО-
ТАДЖИКСКОЙ
ЛЕКСИКОГРАФИИ**

Ғиясов Нурулло Исмамович, к.филол. н., доцент
кафедры грамматики арабского языка ГОУ “ХГУ
им акад. Б. Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)

**ON MUTUAL INFLUENCE OF
ARABIC AND PERSIAN TAJIK
LEXICOGRAPHIES**

Ghiyasov Nurullo Ismatovich, candidate of philological
sciences, Associate Professor of the department of Arabic
language grammar under the SEI “KhSU named after
acad. B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: nur-1954@mail.ru

Калидвожаҳо: фарҳангнигорӣ, фарҳангнигории арабӣ, фарҳангнигории форсӣ-тоҷикӣ, “Сиҳох-ул-арабия”-и Ҷавҳарӣ, “Сиҳох-ул-фурс”-и Наҳҷувонӣ, робитаҳои забони АрабуАҷам, таърихи фарҳангнигории арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ, таъсири мутақобилаи забониносии арабӣ ва эронӣ

Дар мақола бори аввал дар назарияи лексикографияи тоҷикӣ масъалаи таъсир-расониҳои фарҳангнигории форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ дар қуруни вусто ба якдигар баррасӣ шуда, се усули тадвини фарҳангҳои тафсирии арабӣ ва мақоми муаллифони ин усулҳо ҳам дар фарҳангнигории арабӣ ва ҳам форсӣ-тоҷикӣ таҳлилу таҳқиқ шудааст. Муаллиф исбот мекунад, ки дар сарғаҳи ташаккул ва рушди минбаъдаи лексикографияи арабӣ намояндагони Эрон меистанд, ки тамоми дастовардҳои забониносии форсӣ-тоҷикиро бо унсурҳои ҳиндӣ ва юнониаш ба забониносии арабии навташакил интиқол доданд, зеро мақоми забони арабӣ дар он давра дар ин минтақа ба ҳамон мақоме буд, ки лотинӣ баъдтар дар Аврупо онро касб намуд. Зарурати тадвини фарҳангҳои тафсирии арабӣ беитар аз зарурати тадвини фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ буд. Бино бар ин, маҳз олимони эронӣ ва дар Мовароуннаҳру Хуросон ба қорқарди усулҳои гуногун ва тадвини фарҳангҳои тафсирии мухталифи арабӣ қиём намуданд. Муаллиф пешниҳод мекунад, ки таърихи фарҳангнигории форсӣ-тоҷикиро на аз нахустфарҳангҳои тафсирии форсӣ-тоҷикӣ, ба мисли фарҳанги Абӯҳафси Сугдӣ, Қатрони Табрезӣ ё Асадиш Тӯсӣ, балки аз “Қитоб-ул-айн”-и Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ оғоз намуда шавад ва фарҳангнигории арабиву форсӣ-тоҷикӣ аз қарнҳои VIII то XIII муштарак доништа шавад.

Ключевые слова: арабская лексикография, персидско-таджикская лексикография, «Сихах ал-арабия» Джавҳари, «Сихах ал-фурс» Наҳҷивани, ирано-арабские языковые контакты, история арабской и персидско-таджикской лексикографии, взаимовлияние арабской и иранской лингвистики

Впервые в таджикской лексикографии рассматриваются вопросы, связанные с проблемой взаимовлияния персидско-таджикской и арабской лексикографии, изучаются три основных метода составления арабских толковых словарей, место, роль и влияние

их авторов как в арабской, так и в персидско-таджикской лексикографии. Показано, что у истоков образования и развития арабской лексикографии стояли представители Ирана, которые через призму своих работ внесли в зарождающуюся арабскую лингвистику лучшие достижения персидско-таджикской лингвистики с её индийскими и греческими элементами. Они приняли арабский язык не только как язык ислама и Корана, но и как язык науки, культуры и искусства, поскольку арабский в тот период развития мусульманских стран играл такую же роль, которую позднее сыграл латинский в Европе. Необходимость составления арабских толковых словарей ощущалась острее, чем персидских толковых словарей. Исходя из понимания этого в разных уголках Мавераннахра и Хорасана персидско-таджикские ученые, а в Куфе и Басре - ученые иранского происхождения стали решать теоретические и практические вопросы арабской лексикографии. Изложено мнение, что началом истории персидско-таджикской лексикографии является не период составления первых толковых словарей персидско-таджикского языка, каковыми являются словари Абу Хафса Согдийца, Катрона Тебрези, Асади Туси и др., а дата составления «Китаб ал-айн» перса Халиля ибн Ахмада Фарохиди, а традиции, сложившиеся в арабской лексикографии с VIII в. до XIII в., предложено считать общими и для персидско-таджикской лексикографии.

Key words: Arabic lexicography, Persian-Tajik lexicography, “Sikhakh al-Arabiya” by Djavhari, “Sikhakh al-Furs” by Nahchivani, Iranian-Arabic language contacts, history of Arabic and Persian-Tajik lexicographies, mutual influence of Arabic and Iranian linguistics

The issues dwelling on the problem of mutual influence of Persian-Tajik and Arabic lexicographies are considered in the Tajik lexicography for the first time; the author studies three main methods of compiling Arabic interpreting dictionaries, he researches place, role and exertion of their authors both in Arabic and Tajik-Persian lexicographies.

It is shown that those were the representatives of Iran who stood at the very beginning of formation and development of Arabic lexicography, through the prism of their own works they brought the best achievements of Persian-Tajik linguistics with its Indian and Greek elements into the Arabic one. They accepted the Arabic language not only as that one of Islam and Koran, but as the language of science, culture and art either, as Arabic, at that period of progresses in Moslemic countries had played the same role as was performed later by Latin in Europe. An urgency of compiling Arabic interpreting dictionaries was perceived much more acuter than Persian ones. Proceeding from comprehension of it, Persian-Tajik scholars from different areas of Maverannakhr and Khorasan started to solve theoretical and practical problems of Arabic lexicography; scientists of Iranian origin in Kufa and Basra joined their colleagues.

The author expounds the opinion that the inception of the history of the Persian-Tajik lexicography is not the period when the first interpreting dictionaries were compiled, here refer those ones belonging to Abu Hafs Sughdian, Katron Tebrezi, Asadi Tusi et alia; the start is the date of “Kitab al-Ayn” compilation carried out by Persian Khalil ibn Ahmad Farohidi; as for the traditions formed in Arabic lexicography in the span of the VII-th - the XIII cc., the author suggests that they should be considered as common for both lexicographies.

Масъалаи ташаккул, рушду нумӯи илмҳои мухталиф бо шоҳаҳои он дар олами исломӣ ва таъсирпазирии фарҳанги халқу кишварҳои гуногуни олами рангини он аз якдигар аз масъалаҳои мураккаб, ҳассос ва печдарпеч мебошад, ки дар тӯли садсола-

хо ва бавежа дар ду қарни охир мавриди баҳсу талошҳои зиёд ва пуршиддат қарор гирифтааст.

Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ ва робитаи он бо фарҳангшиносии арабӣ ҳам аз зумраи мавзӯҳои баҳсноқ ба ҳисоб меравад.

Мусаллам аст, ки фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола дорад ва дар тӯли ин муддати дуру дарози таърихӣ фарҳангҳои зиёдеро бо анвои мухталиф ба мо мерос гузоштааст, ки шоҳиди дар сатҳи баланд қарор доштани фарҳанги милли мебошад. Гузашта аз ин, фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар пайдоиш ва рушди анвои фарҳанг дар лексикографияи ҷаҳонӣ ҳам таъсири бисёр дорад, ки фарҳангҳои қарнҳои X-XX таъйид аз ин ақида мекунад.

Навиштани китобҳо роҷеъ ба масоили забони милли, алалхусус тадвини фарҳангҳо, бавежа фарҳангҳои тафсири ва дузабона, танҳо дар марҳалае аз мароҳили таърихии ҷомеа сурат мегирад, ки тамаддуни милли аз сарҳади ин миллат берун барояд, бо тамаддуни миллатҳои дигар бархӯрд кунад, робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангии ӯ бо соири кишварҳои дигар ривоч ёбад. Танҳо дар ин сурат зарурати бештар ба омӯзиши забонҳои миллатҳои мутамаддин ва муаррифии фарҳанг ва тамаддуни милли дар арсаи ҷаҳонӣ пайдо мешавад.

Пайдоиши дини мубини ислом, нузули Қуръони маҷид ва футуҳоти исломӣ дар харитаи ҷаҳонӣ олами навро бо фалсафа ва ҷаҳонбинии нав ба табиат, ҳастӣ, ҷомеа ва мавқеи инсон дар он ба вучуд овард. Арабҳо бо баробари қабули ислом бо рӯҳи тоза барои хоҳири тавсеаи калимаи тавҳид ва иттиҳоди уммат рӯ ба кишварҳои гуногун оварданд ва бо суръате, ки таърих назирашро надида буд, бар ин кишварҳо истило ёфтанд. Дар муддати начандон дароз бо мардуми ин сарзаминҳо омезиш намуданд ва дар натиҷаи ин иртибот бо қавмҳои мисрӣ, яҳудӣ, румӣ, эронӣ, юнонӣ ва ғайра тамаддуни исломӣ ба вучуд омад.

Муҳаққиқи эронӣ Султоналии Султонӣ таъкид аз се омилҳои муҳими пайдоиши фарҳангшиносии арабӣ ва дастурҳои забонро намуда, онҳоро чунин тавсиф мекунад: Яқум, хулафо, вузаро, қузоти араб барои идора қардани кишварҳое, ки ба тасарруфи эшон дохил шуда буд, ниёз ба дониستاني ахлоқу қавонини исломӣ пайдо намуданд, вале ин аҳқом мебоист аз Қуръон, суннат ва қутуби дигари фикҳӣ интиҳоб шавад ва ин амал, дар навбати аввал, дониستاني забон ва қоидаву қонунҳои сарфиву нахвино тақозо мекард. Дувум, гурӯҳе аз қавму миллатҳои мағлубшуда, ки бар оини аҷдодии хеш устувор буданд, барои ҳифзи ҳуқуқи хеш дар оини нав ва дониستاني бештари масъала ва аҳқом мазҳаби тоза маҷбур буданд, ки забони арабӣ – забони расмӣ ва ҳам забони динро биёмӯзанд. Сеюм, дар натиҷаи футуҳоти исломӣ ва ихтилоти араб бо қавму миллатҳои гуногун забони арабӣ ҳам густириш ва бо дигар забонҳо омезиш ёфт, ба таркиби луғавии забони арабӣ калимаву истилоҳоти зиёди бегона ворид шуд ва раҳна дар талаффуз, имло калимасозӣ, маъно, риояи меъёрҳои забони адабӣ ва ғайра пайдо шуд (13, с.247). Ин амр ва ҷилавгирӣ аз ин ҳалалу фасод дар забон тақозои тадвини фарҳанг, навиштани дастурҳо ва забту сабти қоидаҳои сарфию нахвино мекард.

Эронӣён, ки таҷриба ва собиқаи бузурги фарҳангӣ доштанд, ба ин арса қадам ниҳоданд. Эронӣён забони арабиро ҳамчун забони модарӣ қабул қарданд, зеро мафҳуми «арабӣ» дар тафаккури эшон бо мафҳуми «ислом» ва «исломӣ» тавҷам буд.

Ибни Надим дар «ал-Феҳрист» иттилоъ медиҳад, ки «бисёре аз уламо ақида доранд, ки нахв аз Абӯасвади Дуалӣ фаро гирифта шуда» ва каме поёнтар бо така ба ахбори Абӯабдулло ибни Муқла менигорад, ки «Абдуррахмон ибни Ҳурмуз аввал

касе аст, ки поягузори арабийят будааст» (10, с.69), харчанд имрӯз мусаллам ин нукта аст, ки Писари Хурмуз (ваф.с.735) аз тобиён буда, нахвро аз Абуласвади Дуалӣ ва кироати Куръонро дар назди Абӯхурайра омӯхтааст. Дар Искандария вафот ва дар ҳамон ҷо мадфун шудааст (17, с.387).

Ибни Надим дар мавриди Абуласвад ва сабаби иншои китоби аввалини ӯ дар масоили забоншиносӣ боз як нақли ҷолиби тавачҷӯҳ дорад. Ӯ менависад, ки «як сабаби дигар ҳам он буд, ки Саъди Форсӣ аз мардуми Навбандҷон (яке аз шахрҳои вилояти Форс – Н.Ғ.) аз канори Абуласвад мегузашт... ва аспӣ худро ба ядак мекашид. Абӯасвад ба вай гуфт: Туро чӣ шуда, чаро савор намешавӣ? Ҷавоб дод: Асбам қач шуда. Ва муродаш ин буда, ки ланг аст. Ҳозирон ба ханда даромаданд. Абуласвад гуфт: Инон бандагон бошанд, ки хоҳони ислом шуда ва ба он гаравиданд ва дар шумори бародарони мо даромадаанд. Ин мо ҳастем, ки бояд шеваи сухан гуфтанро ба онон биёмӯзем!» Пас аз ин ӯ, бино бар иттилои Ибни Надим, рисолаи «Бобу-л-фоъил ва-л-мафъул»-ро навиштааст (10, с.70).

Нуктаи муҳими дигар дар ин ахбори мӯъҷаз равшанӣ андохтан ба сабабҳои зуҳури илми забоншиносӣ дар қарнҳои VIII-IX, яъне эҳтиҷи мардум ба донишҷӯи забон ва нигоҳ доштани риоя намудани меъёрҳои забони адабӣ ҳам аз ҷониби аъроб ва ҳам аз соири мардуми ғайриараби мусалмоншуда мебошад. Ва иҷрои ин вазифаро ҳам фарзандони бедори Аҷам бар ӯҳдаи хеш гирифтанд. Ин буд, ки по бар арсаи забоншиносии араб Абуласвади Дуалӣ, Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ, Сибавайҳӣ, Кисоӣ, Ибни Қутайбаи Динаварӣ, Абдурраҳмон ибни Исо ал-Ҳамадонӣ, Муҳаммад ибни Қосим ибни Башшори Анборӣ, Абӯбакри Сичистонӣ, Ибни Холуяи Ҳамадонӣ, Абулхусайн ибни Фориси Розӣ, Замахшарӣи Хоразмӣ, Исҳоқи Форобӣ, Ибни Сино, Азҳарӣ, Ҷавҳарӣ, Фирӯзободӣ ва садҳои дигар гузоштанд ва осори эшон як қисми муҳими илми забоншиносии арабро ташкил мекунад ва имрӯз ҳам аҳамияти бузургии илми хешро гум накардааст. Қиссаи Ибни Сино ва таълифи осори забоншиносиаш худ достони алоҳида аст. Ҷузҷонӣ, ки «Рисолаи саргузашт»-и устои худ – Ибни Синоро баъди марги ӯ идома додааст, дар бораи мочарои Шайх ва Абӯмансур Муҳаммад ибни Алӣ Умари Ҷаббон – олими луғатшинос ва забондон дар ҳузури амир Алоуддин шударо чунин ҳикоя мекунад: “Рӯзе Шайх дар ҳузури амир нишаста буд ва Абӯмансури Ҷаббон ҳам ҳузур дошт. Дар забон масъалае пеш омад, ки Шайх хар чи ёдаш омад, дар он бора гуфт. Шайх Абӯмансур ба Шайх рӯ оварда гуфт: Дар воқеъ, ту файласуф ва ҳаким ҳастӣ, вале дар забон чизе нахондаӣ, ки боиси қабули каломи ту бошад» (1, с.23-24).

Бино бар нақли Ҷузҷонӣ, Сино аз ин рафтор ба қаҳр омада, се сол ба омӯзиши масоили забонӣ пардохт ва «дар забон ба пояе расид, ки мисли он кам дар иттифоқ меафтад» (1, с.24). Шайх баъд аз ин се қасида ва се китобро дар се равияи иншо мекунад ва ба амир Алоуддавла эҳдо намуда, хоҳиш мекунад, ки дар назди Ҷаббон онро кироат намояд, то Ҷаббон ҷойҳои душвори асарҳоро ташреҳ намояд. Дар ин маҷлис Ибни Сино ҳам ҳузур дошт ва хар гоҳ, ки Ҷаббон дар шарҳи масъала ӯ калимот мушкӣ мекашад, Ибни Сино бо таъҷиб бар рисолаҳо онро тавзеҳ меод (14, с.281). Шайх Абӯмансур аз рафтору суханҳои хеш дар ҳаққи Ибни Сино пушаймон шуда, аз ӯ узр меурсад.

Абӯубайдӣ Ҷузҷонӣ иттилоъ медиҳад, ки «Шайх дар луғат китобе таълиф карда онро «Лисон-ул-араб» ном ниҳод, ки мисли он дар луғат тасниф нашудааст ва ҳанӯз тозанавис накарда буд, ки аз дунё рафт ва он дар шакли мусаввада боқӣ монда, касе ба тартиби он даст наёфт» (1, с.24). Ин асар иборат аз даҳ чилд буда, асари

лексикографии Ибни Сино мебошад. Чунин мисолхоро метавон боз идома ва аз дахҳо фарҳангшиносии тоҷику форс ёд кард, ки дар рушди забоншиносии арабӣ саҳми беназир гузоштаанд. Ҳақ бар ҷониби устод Нафисист аст, ки ба ин нукта ишора карда менависад: «Дар ин сурат метавон аввалин луғатнависи забони тозиро, ба мислоки воқеии ин калима, Азҳарӣ, Ибни Дурайд, Абӯиброҳими Форобӣ, Соҳиб ибни Аббод, Чавҳарӣ ва Ибни Форис донист, ки ҳама аз сарзамини Эрон бархостаанд ва метавон ба ҷуръат гуфт, ки луғатнависи забони тозӣ аз ихтироот ва ибдооти эронӣ аст» (13, с.231).

Ағлаби ховаршиносони маъруф, аз ҷумла В.В.Бартолд, А. Метс, К. Броккелман, Э. Браун, Р.Фрай, Б. Шпулер ва дигарон нақши боризи уламои эрониро махсус қайд менамоянд. «Зербинои илму санъати арабиро, - менависад акад. В.В. Бартолд, - дар ниҳояти қор, дастовардҳои ҷунонӣ ташкил мекунад, ки тавассути масеҳиёну форсиён ба аъроб нақл шудааст» (2, с.225).

Аввалин осори забоншиносии арабӣ дар шаҳрҳои Куфа ва Басра навишта шуданд. Ин ду шаҳр, ки дар ҳавзаи ду наҳр – Дачла ва Фурот ҷойгир аст, аз лиҳози ҳайати этникӣ дар он давр гуногунранг буд ва дар он эронӣ нуфузи бештар доштанд. Гузашта аз ин, эронӣ ноқили беҳтарин дастовардҳои илмӣ ҳавзаи Ҳинд ба олами арабӣ гаштанд, зеро нуфузи тамаддуни ҳиндӣ ба тамаддуни эронӣ ҳам давраи Сосонӣ ва ҳам давраи баъди қабули ислом, ба ақидаи В.В. Бартолд, хеле зиёд буд (2, с.149-150). Беҳуда нест, ки аксари муҳаққиқони таърихи афкори забоншиносии арабӣ дар баробари таъсири бевоситаи Арасту бар ақидаи забоншиносони дастаи аввали араб таъкид кардан, боз ба нуктаҳои бисёр мушобех бо низоми грамматикаи забони ҳиндӣ мекунанд, ки мисоли барҷастаи он таснифи овозҳои нутқ ба 8 гурӯҳ аз рӯи принсипи физиологӣ ё худ тавлидии овоз мебошад. Ҳашт маҳоричи ҳуруфи Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ тақрори айнии назарияи забоншиносии Ҳинди бостон - Панини (асри IV п. аз м.) мебошад (8, с.19-20).

Дар фарҳангшиносии арабӣ ҳам ханӯз дар қарнҳои IX-X ду мактаб, ду равияи бузурги луғатшиносии ташаккул ёфт, ки дар раъси аввали боз ҳам Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ меистад ва дуюмӣ тахти роҳбарии Абулхусайн Аҳмад ибни Форис рушд менамояд.

Ибни Надим иттилоъ медиҳад, ки номи пурраи ӯ Абдурраҳмон Халил ибни Аҳмад мебошад. Халил ибни Аҳмад дар соли 715м. таваллуд шуда, дар соли 786м. дар синни 74-солагӣ вафот кардааст. Ҳам ӯ мегӯяд, ки аз таснифоти Халил «Китоб-ул-айн» аст ва илова мекунад: «Ба хати Абулфатҳи Наҳвӣ – раиси Банӣ Фурот, ки ростгӯ ва мӯшикоф ва кунҷков буд, хондам, ки Абӯбақр ибни Дурайд гӯяд: Дар соли 862м. яке аз варроқон «Китоб-ул-айн»-ро аз Хуросон ба Басра овард ва дар 48 ҷузъ буд, ки ба 50 динор фурӯхт. Мо шунида будем, ки ин китоб дар Хуросон ва дар ҳазинаи Тоҳирӣ аст, то он ки варроқи мумӣ илайҳи (яъне мушорун илайҳи – Н.Ғ.) онро ба Басра овард. Гӯянд: Ӯ китоби худро дар Хуросон таълиф кард ва ба сафари ҳаҷ рафт ва онро дар Хуросон гузошт...» (10, с.74-75).

Халил ибни Аҳмад бар хилофи фарҳангнависи моқаблу замони худ, ки бештар вожаҳои душворфаҳм, нодир ё матрукро шарҳу эзоҳ медоданд, кӯшиш намуд, то фарҳангиро тартиб диҳад, ки шомили ҳамаи вожаҳои таркиби луғавӣ забони арабии замонаш бошад. Фарҳанги ӯ ба шакли пурра то замони мо, мутаассифона, нарасидааст. Аз он тахминан 144 саҳифаи ҷопии китоби ҳаҷман миёна боқӣ мондааст. Дар муқаддимаи асараш Халил ибни Аҳмад ақидаи хешро дар бораи забон, моҳияти он, масоили наҳвию луғавӣ ироа мекунад, ки баъдтар заминаи назарияи забоншиносии

арабиро ташаккул дода, нуқтаи ибтидо ва пойдевори назарияҳои баъдӣ, алалхусус дар масоили лексикология ва лексикографияи арабӣ гашт.

Халил Ибни Аҳмад аввалин забоншиносе буд, ки назарияи реша ва намудҳои онро дар наҳви арабӣ коркард намуда, бори аввал дар фарҳангшиносии арабӣ калимаҳоро аз рӯи реша бо назардошти принсипи овозӣ (фонетикӣ) ҷобачогузорӣ намуд. Фарҳанг ба китобҳо ва ҳар як китоб шомили моддаҳои луғавие аст, ки бо он ҳарф (овоз) оғоз мешаванд. Ҳар як китоб дар навбати худ ба бобҳо, мутобиқ ба теъдоди ҳамсадоҳои решагӣ, тақсим мешавад, яъне боби духамсадодор, сеҳамсадодор, чорҳамсадодор ва панҷҳамсадодор. Вале алифбои Халил ибни Аҳмад аз лиҳози ҷойгузинии ҳарфҳо аз алифбои муқаррариву маъмул фарқ мекунад: ҳарфҳо дар он тибқи маҳраҷи овоз, аниқтараш маҳалли пайдоишашон ҷобачо шудаанд, яъне он аз ҳуруфи ҳалку гулӯ оғоз мегардад. Аз он ҷо ки амиқтарин овози ҳалқӣ дар забони арабӣ «айн» мебошад, Халил фарҳанги хешро бо он оғоз намуда, фарҳангашро ҳам «Китоб-ул-айн» унвон гузоштааст. Ба ақидаи В.М. Белкин, ки мабнӣ бар ақидаи шарқшиносони аврупоӣ аст, ӯ ин низомро аз фарҳангҳои тафсирии забони санскрит гирифтааст (3, с.170).

Низоми фарҳангшиносии, ки Халил тарҳрезӣ намуд, қариб 200 сол намуна барои тадвини фарҳангҳои машҳури дигар луғатшиногон, ба мисли «Таҳзиб-ул-луғат»-и ал-Аҳзарӣ (с.тав.895 - с.ваф.981), «Китоб-ул-бориъ фй-л-луға»-и ал-Қолий (с.тав.901-с.ваф.967), «ал-Муҳкам ва-л-муҳит ал-аъзам»-и Ибн Сидд (с.тав.1008 – с.ваф.1066), ки аз фарҳангшиногон ва наҳвиёни машҳури Андалус аст, «Ҷамҳарат-ул-луға»-и Абӯбакр Муҳаммад ибн Ҳасан ибни Дурайд (с.тав.834 ё 837 - с.ваф.933), «Мақоийс-ул-луға» ё «ал-Мучмал ва мақоийс-ул-луға»-и Абулхусайн Аҳмад ибни Форис будааст. Фарҳанги ахир ба қалами шинохтатарин чехраҳои фарҳангшиносии арабӣ Абулхусайн Аҳмад ибни Закариё ибни Ҳабиб тааллуқ дорад, ки бештар бо таҳаллуқи «Ибни Форис» шӯҳрат ёфтааст. Соли таваллуди ӯ маълум нест ва зодгоҳашро ҳам ба чанд навъ - гоҳе Хуросон, гоҳе Қазвин ва гоҳе Ҳамдон ёдовар шудаанд. Мусаллам ин аст, ки ӯ ба соли 1005м. дар Рай даргузаштааст.

Мероси илмӣ-адабии Ибни Форис бисёр гуногун ва ғанӣ аст. Муҳаққиқони осори ӯ теъдодашро 69 доништаанд, ки аз 40-тои он ба ҷуз ном ҷизе дигар боқӣ намондааст (4, с.371-373). Аммо ҳамаи шӯҳрати ӯ марбут ба асари дар фарҳангшиносии арабӣ навиштааш мебошад.

Дар он давра адабиёти арабӣ, аз ҷумла адабиёти арабизабони тоҷикӣ, рӯ ба рушд овард. Рушди назму наср, алалхусус ба вучуд омадани насри мусаччаъ дар зери таъсири Қуръони карим фарҳангшиногони арабро водор бар он сохт, ки усулҳои нави тадвини фарҳангҳо ба вучуд оранд.

Маҳз бо назардошти ҳамин вазъият ва талаботи замон равияи сеюм дар фарҳангшиносии арабӣ пайдо мешавад, ки асосгузори он Абӯнаسر Исмоил ибни Ҳаммод ал-Ҷавҳарӣ мебошад. Ҷавҳарӣ - муаллифи фарҳанг бо номи «Тоҷ-ул-луғати ва сиҳоҳ-ул-арабийяти» дар Фороб, яке аз шаҳрҳои машҳури давлати Сомониён ба дунё омадааст. Ле Стренҷ дар бораи Утрор иттилоъ дода, мавқеияти онро дар нуқтаи ба ҳам пайваст шудани рӯди Чимкент бо рӯди Сайхун маҳсуб доништа, таъкид аз он мекунад, ки аввал он номи «Бороб» ё «Фороб»-ро дошта, баъдҳо бо номи «Утрор» иштиҳор шудааст (12, с.484-485).

Бо вучуди шӯҳрати бузурги Ҷавҳарӣ дар бораи ӯ ва ҷузъиёти зиндагиаш иттилои зиёд дар даст надорем. Ҳатто соли таваллуди ӯ дақиқан маълум нест. Маълум ин аст, ки Ҷавҳарӣ таълимоти аввалаи хешро дар назди тағояш – Абӯиброҳим Исҳоқ ибни Абӯиброҳими Форобӣ (ваф. с.961) муаллифи «Девон-ул-адаб» дар илми луғат

гирифтааст (6, с.225). Чавҳарӣ пас аз чанд сол озими Бағдод мешавад ва таҳсилашро дар он ҷо дар назди Абӯалии Форсӣ (с.тав.920 - с.ваф.988) ва устои Абӯалии Форсӣ – Абӯсаид Ҳасан ибни Абдуллоҳ ибни Марзбони Сирофӣ (с.тавал.897– с.ваф.979) идома дода, аз ин уламои машҳур наҳву луғат омӯхт.

Ӯ барои таҳсил ва алалхусус барои ошноӣ бо забони арабӣ ва ғирдоварии моддаҳои луғавӣ, ба қавли худӣ ӯ, дар бодияҳои Начду Ҳичоз дар миёни бадавиён зиндагӣ кард. Баъди чанд соли иқомат дар Шому Ироқ боз ба Хуросон баргашт. Дар Нишопур ба тадрис ва таълифи фарҳанги хеш – “Сихоҳ-ул-арабийя” пардохт.

Чавҳарӣ дар охири умр дучори бемории рӯҳонӣ мегардад ва чун андешаи парвоз ба сараш меояд, болои боми масҷиди Нишопур мебарояд ва худро аз боло ба зер мепартояд ва ҷон медиҳад.

Исмоил ибни Ҳаммод бештар бо фарҳанги худ шӯҳрат дорад, зеро асари лексикографии ӯ аз назари навогарӣ дар ин шоҳи илм асари инқилобӣ дар таърихи фарҳангшиносии араб ва то андозае форсӣ-тоҷикӣ ҳам эътироф шудааст. Ибтиқори Чавҳарӣ он аст, ки усули ягонаи ҷобачогузории моддаҳои луғавиро аз рӯи тартиби алифбои арабӣ ба кор бурд. Тибқи ин усул фарҳанги ӯ аз 28 боб, яъне баробари миқдори ҳарфҳои алифбои арабӣ иборат буда, калимаҳо, аниқтараш решаҳо тибқи ҳарфи охири он ҷойгузин шудаанд. Ин усул ҳамон усулест, ки бо андаке тағйир то замони мо ба кор меравад. Низомии ҷойгузинии калимаҳо дар фарҳанги Чавҳарӣ чунин аст, ки аввал охирин ҳарф аз ҳуруфи реша, яъне ломи феълро (فعل) меъёр қарор дод. Чунин ба назар мерасад, ки Чавҳарӣ ин шеvaro аз он хотир меъёр қарор додааст, ки ҳарфи аввали калимаҳо дар реша, яъне фо ва ғайн дар феъл дар вожаҳо, алалхусус дар феълҳои сулосии мазид, рубоъӣ ва афъоли муътал ё ноқис, ба мисли феълҳои аҷваф ва мисол, бештар дучори тағйирот мешаванд. Аммо ҳарфи охирини ин решаҳо, яъне ломи феъл собит ва моил ба тағйирот нест. Аз ин рӯ, қасоне, ки ба ҷузъиёти сарфию наҳви забони арабӣ сарфаҳм намераванд, ба осонӣ ин калимаҳоро аз фарҳанг дарёфт менамоянд.

«Сихоҳ-ул-араб» баробари нашри худ истиқболи хуш ёфт ва дар байни фарҳангҳои тафсирии арабӣ мақоми шоистае пайдо намуд, чандон ки бархе онро аз «Ҷамҳара»-и Ибни Дурайд, «Таҳзиб-ул-луға»-и Азҳарӣ ва «Мучмал-ул-луға»-и Ибни Форис бартар донистанд (4, с.751). Ба китоби Чавҳарӣ беш аз 100 адад китоби шарҳу тавзеҳот навиштаанд, ки худ шаҳодати то кадом андоза шӯҳрат доштани ин асар мебошад. Бархе аз ин шарҳу тасҳеҳ ва нашри ҷопи интиқодии фарҳанг ҳанӯз дар овони зиндагии Чавҳарӣ ё қаме пас аз вафоти ӯ пайдо шуданд. Филмасал, Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммад ал-Ҳаравӣ (с.тав.951 - с.ваф.1025), ки зодаи Ҳирот буда, дар таърихи илми арабӣ-мусалмонӣ ба ҳайси наҳвӣ, фарҳангшинос ва имом дар адаб маъруф аст, аз нахустқасоне маҳсуб мешавад, ки аҳли Мисрро бо “Сихоҳ-ул-арабийя”-и Чавҳарӣ ошно намудааст (17, ҷ.1, с. 480).

Фарҳанги Чавҳарӣ баробари нашри худ табадуллотеро дар фарҳангшиносии ба вучуд овард ва муаллифи онро дар сарчашмаву тадқиқотҳо имрӯз ҳам бо лақаби ифтихории «Имому-л-луға» ба маънии пешво дар лексикология ва лексикография ва мактаби ӯро ба унвони «мадрасату-л-қофия» ном мегиранд. Ин мактаб ва қоидаҳои тадвини фарҳанг, ки Чавҳарӣ асос гузошт, қариб 900 сол пайрави худро дошт. Аз ин ба баъд марҳалаи нави фарҳангшиносии арабӣ оғоз меёбад, ки дар он ҳам усули Чавҳарӣ ба андаке тағйирот мақоми вежа дорад.

Лозим ба тазаккур аст, ки «Лисон-ул-араб»-и Абулфазл Чамолуддин Муҳаммад ибни Мукаррами Рувайфий ва машхур ба Ибни Манзур (с.тав.1232 - с.ваф.1311), «ал-Қомус ал-мухит»-и Абӯтоҳир Маҷдуддин Муҳаммад ибни Яъқуби Фирӯзободӣ (с.тав.1329 - с.ваф.1415), «Тоҷ-ул-арус»-и Абулфайз Муҳиббуддин Саййид Муҳаммад Муртазо Хусайни Забидӣ (с.тав.1145х. - с.ваф.1205х.), «Муъҷам-ул-булдон» ва «Муъҷам-ул-удабо»-и ҷуғрофидони машхури араб Ёкути Ҳамавӣ (с.тав.тақрибан 1179м - с.ваф.1229м), ки аз бузургтарин осори лексикографифу энциклопедӣ ва уммуҳоти кутуб дар таърихи илми араб маҳсуб мешаванд ва аз фарҳангҳои муътабари муосири арабӣ – «ал-Муъҷам ал-васит» дар асоси решаи алифбоии калима, яъне бо усули Ҷавҳарӣ тартиб дода шудаанд.

Гузашта аз ин, фарҳанги Ҷавҳарӣ ва равиши ӯ ба фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ ҳам таъсир расонидааст. Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ, ки фарҳанги тафсирии хешро дар соли 1321м ба итмом расонидааст сеюмин фарҳанги то замони мо расида баъди «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ва «Фарҳанги Қаввос»-и Муборакшоҳи Ғазнавӣ маҳсуб меёбад, дар дебочаи фарҳанги хеш менависад: «Баъд аз он ки дар тасҳеҳи луғати фурс ва ҷамъи кутубе, ки дар ин фан сохтаанд муболага намуд ва нусхаҳои дурусти муътамад алайҳо ҳосил кард, (ҳам) дар ин муҳим шурӯъе пайваст ва он миқдор луғот, ки мутадовил аст ва Ҳаким Асадӣ наёварда буд ва табиати ҷомид ва зехни ҳомид ва исботи он муҳомадат карданд, дар ин маҷмӯъ мусаббат гардонид ва ба шавоҳиди абёти булага ва равобити ашъори шуарову фусаҳои Аҷам муаккад ва мустаҳкам кард ва баъд аз итмом ин ҷумларо ба китоби «Сихоҳ-ул-фурс» мавсум кард, чи вазъу тартиби ин мувофиқи «Сихоҳ-ул-луға»-и (ба ҳамин тарз, на ба гунаи “Сихоҳ-ул-арабийя” омадааст – Н.Ғ.) Ҷавҳарист... ва ҳамчунон ки «Сихоҳ-ул-луға» муштамил аст бар тасҳеҳи луғоти қабоиلى араб, ин китоб муштамил аст бар тасҳеҳи луғоти тавоифи фурс» (15, с.9-10). Мутаассифона, Нахҷувонӣ дар бораи пайравӣ ба қадом аз усулҳои мавриди истифодаи Ҷавҳарӣ қардани худ дар тадвини фарҳанги хеш иттилое дигар наметодид.

Фарҳанги тафсирии форсӣ-тоҷикии дигаре, ки бо усули Ҷавҳарӣ тадвин шудааст, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Инҷуи Шерозӣ мебошад, ки дар Ҳинд дар соли 1608 навишта шудааст. Бо вучуди он ки муаллиф фарҳангашро бо «Дебоча» (13, с.1-12) ва «Муқаддима муштамил аст дар дувоздаҳ ойин»-и мабсӯте (13, с.13-65) оғоз мекунад муфассал дар бораи равиши қори худ, сарчашмаҳо ва ҳадафу мақсад бо иловаҳо дар бораи хусусиятҳои овоӣ, сарфию нахвии забони форсӣ ҳадс мезанад, аз Ҷавҳарӣ ва усули ӯ иттилое наметодид. Аммо дар ҷумлаи 44 фарҳангҳо – маъхазҳои мавриди истифодаи хеш «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳро ёдовар шудааст.

«Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» баробари нашр шудан истиқболи гарм ёфт ва ҳамаи фарҳангнависони баъдӣ онро сарчашмаи қори худ қарор додаанд. Бо вучуди ҳамаи ин муҳассанот фарҳанги Инҷу он шӯҳратро, ки фарҳангҳои дигари он давр ва асрҳои баъдӣ, мисли “Фарҳанги Рашидӣ”, “Бурҳони қотъ”, “Сурмаи сулаймонӣ”, “Ҷароғи хидоят”, “Ғиёс-ул-луғот” касб карданд, касб нанамуд. Бисёре аз муҳаккикон иллати онро дар усули тадвине, ки Инҷу интиҳоб намуда истифода аз онро беҳад мушкил намудааст, мебинанд. Маҳз ҳамин усул ва равиши қор ин фарҳанги воқеан ҳам дар сатҳи баланди лексикографӣ тартибшударо ба фарҳанги истифодааш мушкил ва баъдан ба ҳамин иллат аз шӯҳрати том ва мақбули истифодаи ҳамагон боздошт. Доъиюлислом маҳз ба ҳамин нукта ишора карда навиштааст: «Нукси бузурге, ки дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» дида мешавад, шеваи тартиби вожаҳост...» ва илова мекунад,

ки фарҳанги ӯ, ки «бехтарин фарҳанги шеърӣ аст, бадтарин тартибро дорост, ки ҳарфи дувумро боб ва ҳарфи аввалро фасл қарор дода...» (5, с. 20).

Ба назари мо, сабаби истиқболи гарм наёфтани ин асар ва шӯҳрат наёфтани он на танҳо душвории истифода аз ин фарҳанг аст, балки дар таҷрибаи талхи истифодаи қолабе, ки хос ва мувофиқ ба табиати забони арабӣ ба забони форсӣ-тоҷикӣ ҳам мебошад, ки аз лиҳози типологӣ комилан ба оилаи дигари забонҳо тааллуқ дорад. Мусаллам аст, ки забони арабӣ аз рӯи сохти вожаҳо ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешавад, дар ҳоле ки забони форсӣ-тоҷикӣ аз забонҳои сохташон аналитикӣ аст. Ҷавҳарӣ, чунонки қайд шуд, бо назардошти тағйирнопазир будани ҳарфи охири решагӣ онро боб қарор дод ва гурез аз ҳуруфи иллат қард, зеро ин се ҳарф хангоми тағйири шаклҳои морфологӣ ва калимасозӣ ҳама вақт ба тағйирот дучор мешаванд. Аммо ин қоида хос ба забони форсӣ-тоҷикӣ нест. Вожаҳои иқтибосии арабӣ, албатта, истисно аз ин гуфтаҳо мебошад. Бино бар ин, риояи ин усули бехтарин ва мувофиқтарин ба забони арабӣ дар фарҳангнависию форсӣ- тоҷикӣ ба нуқси бузург таъдил ёфт.

Ҳ.Зариназода муҳаққиқи озарбойҷонии фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ «Сихоҳ-ул-арабийя»-и Ҷавҳарӣ ва «Сихоҳ-ул-фурс»-и Наҳҷувониро дар яке аз мақолаҳои худ мавриди қиёсу муқобала қарда ба чанд хулоса омадааст, ки бархе аз онҳо қобили қабуланд, вале бархе дигар аз доираи инсоф берунанд, зеро муаллиф ба масъала аз нигоҳи танг ва бе назардошти воқеият ва омилҳои дигар нигоҳ намудааст.

Яке аз эродҳои ӯ мансуб ба сарчашмаҳо мебошад ва Ҳ.Зариназода мунҳасир ба ду фарҳангномаҳои хурдак будани маъхазии «Сихоҳ-ул-фурс»-ро дар «фақру бемоягии фарҳангшиносии форсӣ дар он давра» маънидод мекунад (7, с.563). Камбуди дигари «Сихоҳ-ул-фурс»-ро дар қиёс бо «Сихоҳ-ул-арабийя» ӯ дар набудан ё аз ҳад зиёд маҳдуд будани шарҳу тавзеҳҳои лингвистӣ дида, сабаби онро ҳам дар ақибмондагии забоншиносии форсӣ-тоҷикӣ ва ҳам аз забоншиносони тирози аввал набудани Наҳҷувонӣ мебинад. Ҳам ӯ менависад: «Фарҳангшиносии форсӣ на танҳо дар замони Наҳҷувонӣ, балки ҳатто дар се қарни баъди ӯ (дар асри XVII) ва давраҳои баъдӣ ҳам аз ҳама ақибмондатарин соҳаи илмҳои филология буд. Масалан, чунин фарҳангҳои тафсирии қарни XVII, ба мисли «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ва «Бурҳони қотей» ҳатто ба пояи фарҳангҳои тафсирии забони арабии асри VIII баромада натавониста, ба ҳайси фарҳангномачаҳо ва дар байни фарҳангномаҳои навъи «ан-Наводир» ва фарҳангҳои тафсирий мавқеъ дошта боқӣ монданд» (7, с.564).

То кадом андоза саҳеҳ будан ё набудан ин баҳо ва хулосаҳои муғризонро ба вичдони муаллифи он вогузор мекунем. Ба назар чунин мерасад, ки баҳои ҳаққонӣ ва мунсифона додан ба сатҳи фарҳангнависию форсӣ-тоҷикӣ дар қуруни вусто танҳо дар сурати аз ҳам чудо накардани фарҳангшиносии арабӣ ва форсӣ, ҳадди ақал фарҳангшиносии қарнҳои VIII-XIII, имконпазир аст. Дар сарғаҳи фарҳангшиносии арабӣ, алалхусус рушди фарҳангҳои тафсирии арабӣ, фарзандони бедори Аҷам меистанд. Онҳо беш аз ҳама зарурати тадвини чунин фарҳангҳоро дарк намуданд ва барои хотири қонъ намудани ниёзи мардум дар пайи тадвини онҳо бо усулҳои гуногун ва равиҳои мухталиф пардохтанд. Маҳз бо ибтиқори эшон ин равиҳои забоншиносии арабӣ дар ин давра ба ин мақоми баланд расид. Шохиди ин гуфтаҳо на танҳо аҷамӣ будани эшон, балки дар ғӯшаҳои гуногуни Хуросон таълиф шудани ин осори лексикографӣ ҳам мебошад. Ҳамон тавре, ки аҳли қалами ин сарзамин дар асрҳои VIII-IX ба навиштани осори бадеии худ ба забони арабӣ оғоз намуда, адабиёти арабизабони форсӣ-тоҷикиро ба бор оварданд, бехтарин намоёндагони

илми забоншиносӣ ба навиштани осори нахвӣ ва фарҳангҳои арабӣ қиём намуданд. Ҳақ бар ҷониби проф. Н.Зоҳидов мебошад, ки таъкид намудааст: «Дар давраи сукути иҷбории забони эронӣ, ки ба ду аср, яъне асрҳои VIII-IX тӯл кашид, намояндагони аҳли адаби Эронзамин забони арабиро чун воситаи ягонаи нашри афкори адабиву бадеии худ истифода карданд» (9, с.370).

Аз ин ҷо вақте суҳан дар бораи рушди фарҳангшиносӣ бо сифати «арабӣ» меравад, бояд ҳамеша дар хотир дошт, ки он нисбӣ аст. Афкори забоншиносии тоҷикон ва умуман халқҳои эронӣ дар омӯзиши забони арабӣ ва бо забони арабӣ татбиқи амалии хешро дарёфт. Бино бар ин, фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ на аз замони пайдоиши фарҳангҳои Абӯҳафси Суғдӣ, Қатрон ва Асадии Тӯсӣ, балки аз давраи пайдоиши «Китоб-ул-айн»-и Халил ибни Аҳмад оғоз меёбад.

Намояндагони барҷастаи илму фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ хидмати шоёни хешро бидуни ишора ба миллату наҷоди хеш бо эҳтироми бузург ба ислом ва забони арабӣ ба анҷом расониданд. Ин далели таърихӣ, бино бар қавли акад. Акбари Турсон, аз мадди назари муаррихони фарҳангшинос берун намондааст. Ҳам ӯ таъкид мекунад, ки мутахассиси маъруфи Ғарб оид ба таърихи тамаддуни қуруни вустои Аҷам Десмонд Стюарт махсус қайд мекунад, ки ягон намояндаи ин фарҳанги ҷаҳоншумул аз бунёди миллии худ ҳарфе назадааст ва танҳо дар мавридҳои нодир ба маҳал ё ба мазҳаби хеш каме ишораҳо намудаанд, зеро эшон ба ҳурофоти ирқпарастӣ бегона буданд, вале дар баробари ин «дар қатори халқҳои дигар ҷои махсус доштани хештанро дарк мекарданд, ҳудро вориси пешаҳдони ҷунонӣ ва ҳиндӣ медонистанд» ва, аз ҳама муҳим, онҳо «ҳиссаи ҳудро ба инкишофи илм ҷузъе аз иқдоми яқҷояи ҷамеи мардуме ҳисоб мекарданд, ки барои беҳбудии инсоният хидмат карданро ҳадафи мақсуди хеш донистанд» (16, с.7-8).

Аммо дар замони муосир беш ё кам аз ҳазор сол бидуни тааммуқ ба воқеияти он замон ва бо назардошти воқеияти ҷуғрофии қарни XX ва ибтидои қарни XXI яке менависад: «Дар соҳаи лексикография Исмоил ал-Ҷавҳарии турк бомуваффақият фаъолият намуда, сазовори унвони «имому-л-луғат» гашт» (8, с.61). Дигарӣ дар ҳамоҳангӣ бо ӯ ҳулоса мекунад: «Дар ҷунин вазъияти рикқатангези фарҳангшиносии форсӣ фаъолият намудан дар ин соҳа, албатта, бисёр душвор буд. Бино бар ин, эҷодиёти на форс, балки озарбойҷонӣ – Наҳҷувонӣ, ки ба фарҳанги хеш аз эҷодиёти 150 шоир намунаи шеърӣ дохил намудааст, аз аҳамияти вежа бархурдор аст» (7, с.567). Чанд даҳсола пеш устод Акбари Турсон ба эшон ҷавоб дода буд: «Таърих низ гувоҳ аст, ки ягон арбоби барҷастаи илму фарҳанги тоҷик дар боби забону маданияти дигар халқҳо бадгӯӣ накардааст, урфу одати ягон қавмро наҳ назадааст ва ё аз рӯи ҳусумати миллию мазҳабӣ ба иззати нафси мардуми марзу буми бегона нарасидааст» (16, с.7).

Агар суҳан дар бораи робитаҳои Арабу Аҷам дар мисоли фарҳангшиносӣ равад, бояд дар хотир дошт, ки марҳалаи ташаккул ва рушди ибтидоии он дар ҳамбастагӣ бо яқдигар ва таъсири мутақобила сурат гирифт. Намояндагони барҷастаи Аҷам, ки дар эҷодиёташон забони арабӣ ҳамон нақшро иҷро кард, ки баъдтар забони лотинӣ дар эҷодиёти олимони Ғарб кард, дар баробари тавдини фарҳангҳои арабӣ тамоми бозёфтҳои забоншиносии эронӣ, ҳиндӣ ва ҷунонии дар доираи ҳавзаи илмии Эронзамин маъмул бударо ба фарҳангшиносии арабӣ интиқол намуданд. Аз ин рӯ метавон гуфт, ки фарҳангшиносии эронӣ ҳам яке аз омилҳои муассир дар ташаккул ва рушду нумӯи фарҳангшиносии арабӣ мебошад. Ҳамчунон ки баъдтар олими англис Френсиз Бекон, олими фаронсаӣ Декарт ва Фома Аквинский осори хешро бо забони

лотинӣ навиштанд, эронӣён низ аз ин пеш осори илмии худро бо забони арабӣ эҷод карданд. Имрӯз касе мавқеи олимони фавқуззикри ғарбиро дар рушди илм ва фарҳангии миллиашон инкор намекунад ё зери шубҳа қарор намедихад. Забони лотинӣ то охири қарни XVII дар Аврупо ҳамчун забони илм барқарор монд. Дар олами исломӣ ҳам баробари пошхӯрии хилофат, баъди ба сари қудрат омадани хонадонҳои турк ва алалхусус ҳучуми чингизӣён ва барпо шудани империяи муғул мавқеи забони арабӣ дар ҳамаи манотиқ заиф гашта, он ба забони дин ва маросимҳои динӣ табдил гашт. Паҳн гаштани забони форсӣ-тоҷикӣ, ки заминаҳои онро амирони форситабор, ба мисли Тоҳириён, Саффорӣён ва бавежа Сомониён гузоштанд, дар ин марҳала тадвини фарҳангҳои тафсирии форсӣ-тоҷикиро тақозо мекард. Аввалин луғатҳои тафсирий таълиф шуданд, ки мо дар онҳо акнун таъсири фарҳангшиносии арабиро мушоҳида мекунем, ки мисоли онҳо фарҳанги алифбои Асадии Тӯсӣ ё фарҳанги мавзӯии Фаҳри Қаввос мебошад. Ин амр амри табиӣ аст, зеро муқолаҳои фарҳангӣ ва таъсири як тамаддун ба тамаддуни дигари ҷомеаи инсонӣ аз воқеияти зиндагии башар аст.

Пайнавишт:

1. Абӯали ибни Сино. *Осори мунтахаб*. Ҷ.1. - Душанбе: Ирфон, 1981. – 477 с.
2. Бартольд В.В. *Сочинения*. Т. VII. – М.: Главная ред. вост. лит-ры, 1966. – 664 с.
3. Белкин В.М. *Арабская лексикология*. – М.: МГУ, 1975. – 200 с.
4. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷ.4. – Техрон: Маркази доиратулмаорифи бузурги исломӣ, 1367. – 728 с.
5. Доъиюлислом, Саид Муҳаммадалӣ. *Фарҳанги Низом*. Ҷ.5. – Техрон: Дониш, 1362. – 564 с.
6. Ёқут Ҳамавӣ. *Муъҷам-ул-булдон*. Ҷ. IV.- Байрут: Дор Содир, 1977. – 501 с.
7. Зарине-заде Г. *Сравнение «Сихах ал-арабийя» и «Сихах ал-фурс»./Семитские языки. Вып.2 (ч.2).*-М.: Наука, 1965. – С.557-567.
8. Зевинцев В.А. *История арабского языкознания*. – М.: Наука, 1965. – 80 с.
9. Зоҳидов Н. *Насри арабизабони адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII-IX*. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 402 с.
10. Ибни Надим. *Китоб-ул-фиҳрист. Тарҷума ва таҳқиқи Муҳаммадризо Таҷаддуд*. – Техрон: Амири Кабир, 1366. – 814 с.
11. Инҷуи Шерозӣ. *Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ. Виростаи Раҳим Афифӣ*. – Машиҳад: Интишороти Донишгоҳи Машиҳад, 1351. Дар 2 ҷилд. – 2657 с.
12. Ле Стренч. *Ҷуғрофиёи таърихӣ сарзаминҳои хилофати шарқӣ*. – Техрон: Ширкати интишороти илмиву фарҳангӣ, 1967. – 610 с.
13. Луғатномаи Деҳхудо. *Муқаддима*. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1377. - 571 с.
14. Мардонӣ Т. *Слово об Абуали ибни Сина. Исследования и переводы*. - Дониш, 2018. – 376 с.
15. Нахҷувонӣ, Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳ. *Сихоҳ-ул-фурс. Ба эҳтимоми д-р А. Тоатӣ*. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва наири китоб, 2535 шоҳаншоҳӣ. – 344 с.
16. Турсунов А. *Эҳёи Аҷам*. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 208 с.
17. Эмил Бадеъ Яъқуб. *ал-Муъҷам-ул-муфассал фӣ-л-луғавиййини-л-араб*. Ҷ.1. – Байрут: Дор ал-қутуб ал-илмийя, 1997. – 519 с.

Reference Literature:

1. *Abuali ibni Sino. Selected Compositions. V.1.* – Dushanbe: Cognition. 1981. -477 pp.

-
2. Bartold V. V. *Compositions. V. VII.* – M.: The Main Editorial Board of Oriental Literature, 1966. – 664 pp.
 3. Belkin V. M. *Arabic Lexicography.* – M.: Moscow State University, 1975. – 200 pp.
 4. *The Big Islamic Encyclopedia. V.4.* – Tehran: Centre of the Big Islamic Encyclopedia. 1367 hijra. – 728 pp.
 5. Doiyulislom, Said Muhammadali. *Nizami's Vocabulary. V.5.* – Tehran: Knowledge. 1362 hijra. – 564 pp.
 6. Yokut Hamavi. *Mudjam ul-Buldon. V.IV.* Beirut: "Tree of Knowledge" publishing-house, 1977. – 501 pp.
 7. Zarine-zade G. *Comparison of "Sikhakh al-Arabiyya" and "Sikhakh al-Furs" // Semitic Language. Issue 2 (part 2).* – M.: Science, 1965. – PP. 557-567.
 8. Zveghintsev V. A. *The History of Arabic Linguistics.* – M.: Science, 1965. – 80 pp.
 9. Zokhidov N. *The Prose of Persian-Tajik Literature Written in Arabic in the Compositions of the IX-th – the XIII-th Centuries.* – Khujand: Light of Enlightenment, 2004. – 402 pp.
 10. Ibnī Nadīm. *Fihrist Book. Translation and Research by Mukhammadrizo Tajaddud.* – Tehran: The Great Emir. 1366 hijra. – 814 pp.
 11. Sherozi Inju. *Djahongir's Dictionary. Editor: Rakhim Arifi.* – Meshkhed: Meshkhed University publishing-house. 1351 hijra. In 2 volumes. – 2657 pp.
 12. Le Strench. *Historical Geography of Eastern Khaliphate Countries.* – Tehran, 1967. – 610 pp.
 13. Dehhudo's Dictionary. *Preface.* – Tehran: Tehran University publishing-house. 1377 hijra. – 571 pp.
 14. Mardonī T. *The Word about Abuali ibni Sina. Researches and Translations.* – Dushanbe: Knowledge, 2018. – 376 pp.
 15. Nakhjuvoni, Mukhammad ibni Hindushokh. *Sikhakh-ul-Furs. Under the editorship of Dr. A. Toati.* – Tehran: Centre of Translation and Book Editions. 2535 (shokhanshokh chronology). – 349 pp.
 16. Tursunov A. *Adjam Renaissance.* – Dushanbe: Cognition, 1984. – 208 pp.
 17. Emil Bade Yakub. *Al-Mudjam-ul-Mufasssal fi-l-lugviyyini-l-arab. V.I.* – Beirut. "Tree of Knowledge and Science" publishing-house. 1997. – 519 pp.